

مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)
پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته: تفسیر و علوم قرآن

عنوان پایان نامه:

ملاک و آثار جانشینی انسان از خداوند در قرآن

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر غلامعلی عزیزی کیا

استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدرضا امین

دانش پژوه:

محمد رهبر

دی ۱۳۹۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کلیه حقوق اعم از چاپ و تکثیر، نسخه برداری، ترجمه و اقتباس و... از این پایان نامه برای مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی محفوظ بوده، نقل مطالب با ذکر مأخذ بلا مانع است.

اهداء

تقديم به اولین شهید مدافع حریم ولایت حضرت زهرا علیها السلام ...

و همه شهیدان مدافع حرم به ویژه سردار سرفراز اسلام شهید حاج قاسم سلیمانی و هم رزمان شهیدش.

همو که به گفته ولی فقیه زمانه حضرت امام خامنه ای مدظل العالی در راه دفاع از حریم ولایت پیکر مطهرش را با آلودگی و نم که پاکش بعد از

چهل سال درخت انقلاب و حریم ولایت را حیاتی تازه بخشید، به این میگوید که از هر دو که راه او بوده و عاقبتش چو که او به شهادت ختم شود.

تقدیر و تشکر

با سپاس از الطاف بی‌کران الهی و عنایات حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف ، اکنون که تدوین این پایان نامه به پایان رسیده است، بر خود لازم می‌دانم از تمام کسانی که مرا در تکمیل آن به هر نحوی یاری نموده‌اند تشکر و قدردانی نمایم.

از مثاله فرزانه حضرت علامه مصباح یزدی حفظه الله که با بلند نظری و بصیرت خویش، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره) را بنیان نهاد، نهایت تقدیر و تشکر را دارم.

از اساتید خویش به ویژه استاد محترم راهنما حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر غلامعلی عزیزی کیا و نیز استاد محترم مشاور حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر محمدرضا امین که در اصلاح این تحقیق وقت گرانبهای خود را به بنده هدیه دادند و همچنین از استاد داور محترم حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای جعفر انواری تشکر فراوان دارم.

همچنین از تمامی دست اندرکاران معاونت آموزش این مؤسسه به ویژه مدیریت تحصیلات تکمیلی و اداره پایان‌نامه‌ها و نیز از مسئولین محترم گروه آموزشی تفسیر و علوم قرآن به ویژه آیت الله محمود رجبی مدیر محترم گروه که زحمات فراوانی در به ثمر رسیدن اهداف مؤسسه می‌کشند قدردانی می‌کنم.

در نهایت از پدر و مادر عزیزم که بر سر من جای دارند و هیچ گاه فرزندشان را از دعای خیر فراموش نکردند که اگر دعای ایشان نبود حتی مقدمات این کار هم فراهم نمی‌شد و نیز همسر فداکار، همراه و مهربان خود که در مسیر تدوین این پایان‌نامه سختی‌ها و ناملایمات را تحمل نمود و نیز از فرزندان عزیزم بی‌نهایت تشکر و قدردانی می‌کنم. از پروردگار منان نیک‌بختی و سرفرازی و سعادت دو جهان را برای آنان خواهانم.

چکیده

بر اساس ظواهر قرآن کریم از بین تمام موجودات، فقط انسان واجد مقام جانشینی تکوینی و تشریعی خداست. این انحصار، از جمله موجب طرح دو پرسش مهم می‌شود: «بر اساس چه ملاکی این مقام اختصاصی به انسان داده شده است؟ اعطای این مقام انحصاری به انسان، چه آثاری در پی دارد؟». هدف پژوهش حاضر این است که، ملاک و آثار جانشینی انسان از خداوند را از آیات قرآن کریم کشف کند.

این تحقیق با شیوه مطالعه و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای با ابزار فیش برداری و روش حل مسئله توصیفی-تحلیلی و به صورت تفسیر موضوعی به بررسی این مسئله پرداخته است. بر اساس این پژوهش، از دیدگاه قرآن کریم، ملاک انتخاب نوع انسان برای جانشینی از خداوند در بین موجودات عبارت است از: استعداد تعلم همه اسماء، توانایی قبول امانت و تکریم خداوند، که هر سه نشان از استعداد خاصی است که خدای متعال در وجود انسان نهاده است و ملاک تحقق این جانشینی علم به همه اسماء است. همچنین آثار تکوینی جانشینی انسان از خداوند به صورت تجلی همه صفات و افعال خداوند در خلیفه الله بروز کرده و آثار تشریعی این جانشینی به صورت رهبری دینی و زمامداری نمود پیدا می‌کند.

کلید واژه‌ها: خلافت الهی، خلیفه الله، جانشینی، آثار خلافت، ملاک خلافت، خلافت انسان

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۱
۱. کلیات.....	۲
۱,۱. مسئله تحقیق.....	۲
۱,۲. پیشینه تحقیق.....	۳
۱,۳. ضرورت تحقیق.....	۵
۱,۴. پرسشهای تحقیق:.....	۶
۲. مفهوم شناسی.....	۷
۲,۱. خلافت.....	۷
۲,۱,۱. خلافت در اصطلاح.....	۹
۲,۲. ملاک.....	۹
۲,۳. آثار.....	۹
فصل دوم: دیدگاه قرآن درباره انواع خلافت و مراد از خلافت الهی انسان.....	۱۳
۱. موارد استعمال ماده خلف در قرآن.....	۱۴
۱,۱. اختلاف رأی و نظر، متفاوت بودن و فرق داشتن.....	۱۴
۱,۲. پشت سر آمدن - پشت سر ، بعد.....	۱۵
۱,۳. خلف وعده کردن ، به وعده وفا نکردن.....	۱۵
۱,۴. جانشین کردن ، جایگزین کردن، جانشین شدن، جانشین و نسل.....	۱۶
۱,۵. تخلف و سرپیچی کردن.....	۱۷
۱,۶. مخالفت کردن، مخالف بودن.....	۱۷
۱,۷. برجای گذاشتن - باز ماندن ، برجای ماندن.....	۱۸
۱,۸. جمع بندی معانی.....	۱۸

۲. انواع خلافت در قرآن..... ۱۹
- ۲,۱. خلافت انسان از غیر انسان:..... ۲۰
- ۲,۱,۱. خلافت انسان از خداوند..... ۲۰
- ۲,۱,۱,۱. آیه ۳۰ سوره بقره :..... ۲۰
- ۲,۱,۱,۲. آیه ۲۶ سوره ص..... ۲۳
- ۲,۱,۱,۳. پنج آیه که در آنها مستخلف عنه ذکر نشده..... ۲۳
- ۲,۱,۱,۳,۱. کیستی مستخلف عنه در آیه ۵۵ سوره نور..... ۲۴
- ۲,۱,۱,۳,۲. کیستی مستخلف عنه در آیه ۱۶۵ سوره انعام، ۳۹ سوره فاطر، ۶۲.....
- سوره نمل و ۷ سوره حدید..... ۲۵
- ۲,۱,۲. خلافت انسان از غیر خداوند..... ۲۶
- ۲,۲. خلافت انسان از انسان :..... ۲۷
- ۲,۲,۱. خلافت شخصی به جای شخص دیگر..... ۲۷
- ۲,۲,۲. خلافت گروهی از انسانها به جای گروهی دیگر..... ۲۷
- ۲,۲,۲,۱. آیاتی که مستخلف عنه در آنها ذکر شده است :..... ۲۷
- ۲,۲,۲,۲. آیاتی که مستخلف عنه در آنها ذکر نشده است :..... ۲۷
- ۲,۲,۳. خلافت گروهی از انسانها به جای یک شخص..... ۲۸
- ۲,۳. خلافت غیر انسان از انسان..... ۲۸
- ۲,۴. خلافت غیر انسان از غیر انسان..... ۲۹
- ۲,۴,۱. آیات دال بر جانشینی شب و روز..... ۲۹
- ۲,۴,۲. آیات دال بر جایگزین شدن مال انفاق شده توسط خداوند..... ۲۹
۳. مراد از خلافت الهی انسان در قرآن..... ۳۰
- ۳,۱. اقسام خلافت از جهت نوع جانشینی..... ۳۱

- ۳،۱،۱. اقسام خلافت انسان از خداوند از جهت نوع جانشینی..... ۳۲
- ۳،۱،۱. خلافت اعتباری یا تشریعی..... ۳۲
- ۳،۱،۲. خلافت تکوینی..... ۳۳
- ۳،۱،۳. خلافت مطلق (اعم از تکوینی و تشریعی)..... ۳۳
- فصل سوم : ملاک خلافت انسان از خداوند در قرآن و مصادیق قابل تطبیق..... ۳۵
۱. ملاک جانشینی انسان از خداوند..... ۳۷
- ۱،۱. علم الاسماء در آیات ۳۰ الی ۳۴ سوره بقره..... ۳۸
- ۱،۱،۱. علت اعلام جعل خلیفه به ملائکه از سوی خداوند..... ۴۰
- ۱،۱،۲. علت پرسش ملائکه و حقیقی یا غیر حقیقی بودن آن..... ۴۲
- ۱،۱،۲،۱. چرا ملائکه انسان را لایق خلافت الهی نمی دانستند؟..... ۴۳
- ۱،۱،۲،۲. حقیقی یا غیر حقیقی بودن پرسش ملائکه..... ۴۴
- ۱،۱،۳. پاسخ اجمالی خداوند به پرسش ملائکه..... ۵۰
- ۱،۱،۴. پاسخ تفصیلی خداوند به پرسش ملائکه..... ۵۵
- ۱،۱،۵. مراد از اسماء..... ۵۷
- ۱،۱،۶. نوع علم در علم الاسماء..... ۶۴
- ۱،۱،۷. چگونگی تعلیم اسماء..... ۶۵
- ۱،۱،۸. مقایسه آدم با ملائکه در توانایی تعلّم اسماء..... ۶۸
- ۱،۱،۹. مراد از آدم..... ۷۰
- ۱،۱،۱۰. جمع بندی..... ۷۴
- ۱،۲. کرامت انسان در آیه ۷۰ سوره اسراء..... ۷۶
- ۱،۲،۱. مراد از تکریم..... ۷۷
- ۱،۲،۲. مقایسه تکریم با تفضیل..... ۷۹

- ۱,۲,۲,۱. تفاوت تکریم با تفضیل..... ۷۹
- ۱,۲,۲,۲. تشابه تکریم و تفضیل..... ۸۲
- ۱,۲,۳. مراد از بنی آدم..... ۸۲
- ۱,۲,۴. دلالت آیه بر ملاک جانشینی انسان از خداوند..... ۸۴
- ۱,۳. قبول و حمل امانت در آیه ۷۲ سوره احزاب..... ۸۴
- ۱,۳,۱. مقصود از امانت الهی..... ۸۵
- ۱,۳,۲. مراد از عرضه امانت بر آسمان و زمین و کوه، علت عدم قبول آنها و قبول انسان..... ۸۷
- ۱,۳,۳. مراد از ظلوم و جهول..... ۸۸
- ۱,۴. جمع بندی بحث ملاک جانشینی انسان از خداوند..... ۹۱
۲. مصداق خلیفه الله..... ۹۱
- ۲,۱. شخص حقیقی آدم (ع)..... ۹۲
- ۲,۲. همه انسان‌ها اعم از مؤمن و کافر..... ۹۳
- ۲,۳. همه انسان‌های مؤمن به صورت تشکیکی..... ۹۵
- ۲,۴. انسان‌های کامل..... ۹۶
- ۲,۵. جمع بندی..... ۹۷
- فصل چهارم: آثار جانشینی انسان از خداوند در قرآن..... ۹۹
۱. آثار تکوینی جانشینی انسان از خداوند در قرآن..... ۱۰۰
- ۱,۱. تجلیگاه صفات الهی..... ۱۰۰
- ۱,۲. تجلیگاه افعال الهی..... ۱۰۳
۲. آثار تشریعی..... ۱۰۵
- ۲,۱. رهبری دینی..... ۱۰۵
- ۲,۲. زمامداری..... ۱۰۶
- ۲,۲,۱. قضاوت..... ۱۰۶

۲,۲,۲. اجرای احکام الهی و نظارت بر آنها ۱۰۷

خاتمه ۱۰۹

نتایج ۱۱۰

منابع ۱۱۳

فصل اول: کلیات و مفاهیم

۱. کلیات

۱.۱. مسئله تحقیق

بر اساس ظواهر قرآن کریم از بین تمام موجودات، فقط انسان واجد مقام جانشینی خداست. این انحصار، از جمله موجب طرح دو پرسش مهم می‌شود: «بر اساس چه ملاکی این مقام اختصاصی به انسان داده شده است؟ اعطای این مقام انحصاری به انسان، چه آثاری در پی دارد؟» وانگهی انسان، بخاطر برخورداری از موهبت اختصاصی اختیار، که تفاوت آن با اختیار خداوند و ملائکه در انتخاب مسیر صحیح از بین دو مسیر عقل و هوای نفس است، کمال و سعادت منحصر به فردی نیز دارد.

بهترین راه دستیابی به پاسخ این دو پرسش اساسی در مسأله خلافت الهی انسان، رجوع به قرآن کریم است تا معلوم شود خداوندی که انسان را در قرآن به عنوان خلیفه خود معرفی میکند چه ملاکی برای تحقق این جایگاه عنوان کرده و همچنین در مورد آثار آن چه بیانی دارد.

در موضوع خلافت الهی مسائل متعددی مطرح است یکی از مسائلی که در این موضوع از اهمیت خاصی برخوردار است مسأله ملاک خلیفه الهی انسان است، یعنی بعد از علم به اینکه انسان در جهان آفرینش خلیفه الله است حال باید دید ملاک رسیدن به این مقام چیست؟ آیا خلافت الهی یک ملاک دارد یا ملاکهای متعددی دارد؟ جنبه مهم دیگر آن است که آیا ملاک خلافت الهی در نوع انسان وجود دارد به این معنا که همه انسانها توانایی رسیدن به این مقام را دارا باشند یا مخصوص به افراد خاصی است؟ اگر مخصوص افراد خاصی است، مشخصات آنان چیست؟ یا به عبارتی مصادیق خلیفه الله چه کسانی هستند؟ و در مرحله بعد باید دانست که آثار مقام خلیفه الهی چیست؟ آیا خلیفه الهی دارای درجات و مراتب است؟ اگر دارای مراتب است آیا هر مرتبه آثاری غیر از آثار مرتبه دیگر دارد یا آثار نیز دارای مراتب و درجات هستند؟

در این پژوهش پاسخ این مسائل بر اساس قرآن کریم جست و جو می‌شود و از ویژگیهای این پژوهش است که به دنبال پاسخ قرآن در مسأله ملاک خلیفه الهی انسان و آثار تکوینی و تشریعی خلافت الهی به روش تفسیر موضوعی است.

۱،۲. پیشینه تحقیق

مسأله خلافت الهی انسان از دیرباز مورد توجه بوده و مکتوبات و مقالات بسیاری در این زمینه نوشته شده است که هر کدام به ابعاد مختلف این موضوع پرداخته اند، غالب تفاسیر بلکه میتوان گفت همه تفاسیر به موضوع خلافت الهی انسان پرداخته اند که به دلیل گستردگی کتب تفسیرمعرض آنها نمیشویم در بین مکتوبات دیگربرخی به مسأله ملاک خلیفه الهی انسان از دیدگاه قرآن و اندیشمندان پرداخته اند و برخی نیز در ضمن مطالب خود به آثار و لوازم خلیفه الهی انسان اشاره کرده اند، به عنوان نمونه به چند مورد اشاره میشود:

کتابها:

الف) تفسیر انسان به انسان (جوادی آملی عبدالله، قم، اسراء، چاپ اول، ۱۳۸۴ ش): این کتاب در صفحات ۱۱۶ تا ۱۱۸ به این مطلب اشاره کرده که خلافت غایت نهایی انسان است و همچنین عنوان فصل سوم این کتاب خلافت الهی انسان است، در این فصل به نقش تعلیم اسما در جانشینی خدا، مدار خلافت الهی بر پایه تعلیم اسما، ناتوانی علمی و عملی از وصول به خلافت الهی و لطائفی از آیات خلافت پرداخته است که مرتبط با فصل سوم این تحقیق یعنی ملاک خلیفه الهی انسان است ولی در این بحث فقط به آیات ۳۰ تا ۳۴ سوره بقره استناد شده و فقط علم به اسماء الهی به عنوان ملاک خلافت بیان شده و از آثار خلافت الهی بحثی به میان نیامده است.

ب) معارف قرآن ۱-۳، (مصباح یزدی محمد تقی، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، چاپ چهارم، ۱۳۹۱ ش): این کتاب در صفحات ۳۵۲ الی ۳۶۰ به بحث خلافت الهی انسان پرداخته است. مباحث مرتبط با این موضوع در این کتاب عبارت است از مفهوم خلافت، منظور از خلیفه و ملاک خلافت که هر سه مبحث به این پژوهش ارتباط کامل دارد ولی این کتاب علاوه بر اینکه به آثار خلافت انسان اشاره ای نکرده در مسأله ملاک خلیفه الهی نیز فقط از آیات ۳۰ تا ۳۴ سوره بقره استفاده کرده و فقط علم الاسماء را ملاک خلافت الهی انسان میداند.

ج) انسان از آغاز تا انجام، (طباطبایی سید محمد حسین، قم، موسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۸ ش): این کتاب در صفحات ۳۹ تا ۴۴ با اشاره به آیات خلافت به بحث از چگونگی خلافت انسان از خداوند با جایگاه قدسی می پردازد و همچنین با استفاده از آیات ۳۰ تا ۳۴ سوره بقره و استشهاد به برخی آیات

دیگر مراد از اسما را بیان می کند که در ضمن این مطالب میتوان اشاره ای به ملاک خلیفه الهی انسان را برداشت کرد ولی ملاک خلافت الهی مشخصا مورد بحث قرار نگرفته و همینطور مصادیق خلیفه الله و آثار خلافت الهی مورد بحث قرار نگرفته است.

مقالات:

(الف) خلافت انسان و مبانی قرآنی آن از دیدگاه ملاصدرا (شجاری مرتضی، /اندیشه نوین دینی شماره ۲۹ / تابستان ۹۱): این مقاله به ابعاد از خلافت الهی انسان از جمله ضرورت وجود خلیفه، خلافت در زمین و در عالم، لوازم خلافت پرداخته است و در نتیجه به این مطلب اشاره دارد که ضعف انسان و قبول امانت الهی موجب خلافت انسان در زمین است که این پژوهش نیز به ملاک خلیفه الهی انسان و هم به لوازم خلافت خواهد پرداخت، این مقاله ملاک خلیفه الهی انسان با توجه به برداشت ملاصدرا از آیات قرآن را ضعف و قبول امانت الهی بیان میکند که باید دید با توجه به آیات ۳۰-۳۴ سوره بقره که ملاک خلیفه الهی انسان را علم الاسماء معرفی میکند چگونه قابل جمع است؟ آیا ملاک های متعددی وجود دارد؟

(ب) خلافت الهی با تاکید بر دیدگاه آیت الله جوادی آملی (سیدی نیا سید اکبر، قبسات، شماره ۴۴ / تابستان ۱۳۸۶): این مقاله نیز به مسائل مختلفی در موضوع خلافت الهی پرداخته است از جمله معنای خلیفه و خلافت الهی، مستخلف عنه، مصداق خلیفه الهی، اقسام خلافت و یکی از مسائلی هم که مورد بحث قرار داده است ملاک شایستگی انسان برای خلافت است که در آنجا با استفاده از آیات ۳۰-۳۴ سوره بقره ملاک شایستگی انسان برای خلافت الهی را یادگرفتن و آگاهی از همه اسماء الهی بیان میکند، که با مسأله مورد نظر ما تطبیق دارد ولی اولاً این مقاله به دیدگاه آیت الله جوادی آملی از آیات ۳۰-۳۴ سوره بقره پرداخته است و به آیات دیگری که در این تحقیق به آنها خواهیم پرداخت اشاره ای نکرده است، ثانیاً در این مقاله از آثار بحثی صورت نگرفته است.

(ج) خلافت انسان در قرآن (فاریاب محمد حسین، /معرفت، شماره ۷۳ / اردیبهشت ۱۳۹۱): این مقاله نیز مانند دو مقاله پیشین به ابعاد مختلف موضوع خلافت الهی انسان پرداخته و ملاک شایستگی انسان برای خلافت الهی را علم الاسماء دانسته و در انتها به ویژگیهای خلافت الهی انسان پرداخته است که در قسمت ملاک خلیفه الهی انسان به بحث مصادیق خلیفه الهی پرداخته نشده است و

همچنین از آثار خلیفه‌اللهی انسان بحثی به میان نیامده است البته در بحث ویژگیهای خلافت الهی به ویژگی رهبری و هدایت خلیفه الله پرداخته که از آثار خلافت الهی انسان است.

پایان نامه ها :

الف) خلافت الهی انسان از منظر ملاصدرا و هجویری (کدخدایی حنانه ، ، کارشناسی ارشد ، دانشگاه اصفهان ، ۱۳۹۲): این نوشته به این مسأله پرداخته که: آیا انسان ذاتا خلیفه الله است؟ یعنی نوع انسان دارای مقام خلیفه‌اللهی است یا فقط افراد خاصی که مراحل از سیر و سلوک را پیموده اند خلیفه خداوند هستند؟ اولاً این نوشته دیدگاه قرآن را بررسی نکرده است، اگرچه در مباحثی که مطرح کرده از آیات قرآن نیز بهره برده است و از این حیث پیشینه این تحقیق محسوب می‌شود، ثانیاً به آثار خلافت نپرداخته است.

ب) نقد و بررسی آرای مفسرین پیرامون آیه خلافت (علیزاده اصغر ، کارشناسی ارشد ، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم ، ۱۳۸۸): این نوشتار به بیان مراد از خلافت در آیه خلافت و قلمرو خلافت الهی انسان پرداخته که بیان میکند از دیدگاه قرآن قلمرو خلافت الهی انسان همه نظام هستی است و از دیدگاه علم کلام در قلمرو نبوت و امامت است و همینطور از این آیه خلافت مطلق انسان را برداشت کرده است ، این پایان نامه فقط به آیه خلافت پرداخته است ولی مسأله مورد نظر ما بررسی دیدگاه قرآن است که از یک آیه به دست نمی آید ضمن اینکه به آثار خلافت الهی نپرداخته است.

۱،۳. ضرورت تحقیق

خداوند انسان را موجودی فطرتاً کمال طلب آفریده است پس هر انسانی به طبیعت ذات و فطرت خود در پی کمال و سعادت است؛ اما برای رسیدن به کمال و سعادت دو چیز مورد نیاز است : یکی آگاهی به مسیر و دیگری عمل طبق آن آگاهی و حرکت در آن مسیر. از آنجایی که عقل انسان نسبت به جایگاه خود در عالم هستی و توانایی‌ها و استعدادهای خود و مسیر فعلیت یافتن آن استعدادها ، شناخت کافی ندارد لذا برای کسب این شناخت نیازمند به راهنمایی کسی است که به این مسائل شناخت و احاطه کامل دارد و او کسی نیست جز خالق انسان، خداوند متعال، و از آنجا که خداوند متعال راه رسیدن به کمال و سعادت را در کتابی که بر آخرین پیامبر خود وحی کرده به صورت کامل بیان فرموده است، هر انسانی برای شناخت مسیر کمال و سعادت و حرکت در آن مسیر باید به این

کتاب الهی یعنی قرآن کریم مراجعه کند. وانگهی، یکی از جایگاه‌هایی که خداوند در قرآن کریم برای انسان در عالم هستی بیان کرده است، جایگاه خلافت و جانشینی انسان از خداوند است، طبیعتاً مقام خلیفه الهی ملاکی دارد که بواسطه آن انسان بتواند به این مقام رسیده و صفات و افعالش خداگونه شود و همینطور مقام خلافت الهی آثاری دارد که در پی رسیدن به آن مقام برای انسان حاصل می‌شود، با توجه به اهمیت این جایگاه که تأثیر بسزایی در رسیدن انسان به مطلوب ذاتیش یعنی سعادت و کمال دارد تحقیق و پژوهش در مسأله ملاک خلیفه الهی انسان و آثار آن در قرآن ضروری به نظر می‌رسد.

موضوع خلافت الهی و همینطور مسأله ملاک خلیفه الهی، در آثار مختلفی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است ولی با توجه به کاستی‌های تحقیقات پیشین که بیان کردیم، برای تبیین بررسی ملاک‌های متعدد ممکن در مسأله خلیفه الهی انسان از دیدگاه قرآن به روش تفسیر موضوعی، ملاک خلافت نوع انسان در بین همه مخلوقات، ملاک خلافت برخی انسانها از میان تمامی انسانها (مصادیق خلیفه)، و همچنین آثار تکوینی و تشریعی خلافت الهی، پژوهش در این مسأله ضرورت دارد.

موضوع خلافت الهی انسان و همچنین مسأله ملاک و آثار خلیفه الهی انسان تأثیر بنیادین در شناخت ما به انسان دارد، چرا که باعث شناخت استعدادها و جایگاه انسان در نظام آفرینش می‌شود، از آن جهت که انسان موضوع برای علوم انسانی اسلامی است، پاسخ به مسأله این تحقیق مبنای برای این علوم است، بنابراین باورهای بنیادینی که در این پژوهش و دیگر پژوهش‌های مرتبط با شناخت انسان تبیین می‌گردد پایه‌ای برای تولید و ارزیابی دانش‌های مرتبط با انسان است.

۱،۴. پرسش‌های تحقیق :

پرسش اصلی

ملاک و آثار جانشینی انسان از خداوند در قرآن چیست؟

پرسش‌های فرعی

۱- آیا در قرآن خلافت انواعی دارد؟ مقصود از خلافت الهی انسان کدام نوع است؟

۲- ملاک خلیفه بودن انسان در قرآن چیست ؟

۳- آثار تکوینی و تشریعی خلیفه الهی انسان در قرآن چیست؟

روش تحقیق

در این تحقیق از شیوه مطالعه و گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای با ابزار فیش‌برداری استفاده خواهد شد.

روش حل مسئله در این تحقیق توصیفی - تحلیلی و به صورت تفسیر موضوعی است.

۲. مفهوم شناسی

۲.۱. خلافت

خلافت و خلیفه از ماده «خلف» است، مشتقات این ماده در معانی متعددی به کار رفته است از جمله: خَلَفَ به معنای تیزی و لبه تبر، خَلَفَ به معنای دنده قفسه سینه، خُلُوفَ فَمَ به معنای تغییر بوی دهان که در روایتی پیامبر (ص) می‌فرماید: (لَخُلُوفُ فَمِ الصَّائِمِ أَطْيَبُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ رِيحِ الْمَسْكِ : تغییر بوی دهان روزه‌دار در نزد خداوند خوشبوتر از بوی مشک است)^۱، خِلَافَ به معنای مخالفت کردن که در آیه «فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ»^۲ به معنای مخالفت کردن با رسول خداست، الخِلَافَ به معنای «بعد» که در آیه «لَا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ»^۳ به معنای بَعْدَكَ است، الخُلْفَ که مصدر فعل أَخْلَفْتُ وَعَدَى است به معنای خلف وعده کردن و به وعده وفا نکردن، الخِلَافَةُ به معنای امت باقی‌مانده پس از امت گذشته، الخَلْفَ به معنای جانشین صالح بعد از پدر، الخَلْفَ به معنای جانشین بد بعد از پدر، الخِلَافَةُ به معنای کسی که جانشین کسی دیگر می‌شود که در آیه «أَنْتَ جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً»^۴ به معنای جانشین است.^۵

همین‌طور از همین ماده: الخَلْفَ به معنای کلام خطا و پست، الخِلَافَةُ به معنای گیاهی که بعد از گیاه دیگر می‌روید، خُلُوفَ لَبَنَ به معنای ترشیده شدن و فاسد شدن شیر، الخِلَافَةُ به معنای جانشینی

۱. محمد بن علی ابن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج ۲، ص ۷۵.

۲. توبه، ۸۱.

۳. اسراء، ۷۶.

۴. بقره، ۳۰.

۵. خلیل بن احمد فراهیدی، العین، ج ۴، ص ۲۶۵.

شخصی از شخص دیگر که به چنین شخصی خلیف و خلیفه گفته می شود و جمعشان به ترتیب خُلَفَاء و خَلَائِف است، و الْخَلِيفَیْ به معنای الْخِلَافَةُ به کار رفته است.^۱

برخی از علمای لغت این ماده را دارای سه اصل دانسته اند:^۲

چیزی بعد از چیز دیگر بیاید و جانشین آن شود

ضد قُدَّام (به معنای پشت سر که ضد پیش رو است)

تَغْيِير

برخی نیز گفته اند اصل و ریشه ماده خاء و لام و فاء یکی است و آن معنایی است که ضد قُدَّام است یعنی آنچه که پشت و بعد از چیزی است و این پشت و بعد بودن یا از جهت زمانی است یا مکانی یا کیفی.

بعدیت زمانی مثل آنچه در خَلَف صدق و خلیفه وجود دارد، بعدیت مکانی مثل آنچه که در پشت چیزی قرار دارد که مکانش پشت آن است و بعدیت کیفی مثل آنچه در تغییر بوی دهان و طعم وجود دارد.

در همه این معانی جهت عقب بودن و در پشت و بعد واقع شدن لحاظ شده است.^۳

واژه خلیفه مانند خَلَف، صفت است، یعنی ذاتی که متصف به این است که متاخر و بعد از سابق است و تاء در خلیفه برای مبالغه است مثل تاء در واژه عِلْمَاء، تفاوت خلیفه با خلیف با توجه به تاء مبالغه، آن است که هر زمان خلیفه یا جمع آن یعنی خَلَائِف استعمال شوند دلالت بر وصف زائد و تاکید و تثبیت بیشتر می کند نسبت به مواردی که خلیف یا جمع آن یعنی خُلَفَاء استعمال شوند مثل آیاتی که خداوند می فرماید: «جَعَلَكُم خَلَائِف...»^۴، جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِف...^۵، یعنی آنها کسانی هستند که خَلَفِیت در حقشان ثابت شده و خلیفه زمانی و کیفی هستند.^۶

۱. ر.ک محمد بن حسن ابن درید، *جمهره اللغة*، ج ۱، ص ۶۱۵.

۲. ر.ک احمد بن فارس، *معجم مقاییس اللغة*، ج ۲، ص ۲۱۰.

۳. ر.ک حسن مصطفوی، *التحقیق فی کلمات القرآن*، ج ۳، ص ۱۰۹.

۴. فاطر، ۳۹ و انعام، ۱۶۵.

۵. یونس، ۱۴.

۶. ر.ک حسن مصطفوی، *التحقیق فی کلمات القرآن*، ج ۳، ص ۱۰۹.

معنای مد نظر ما از واژه خلافت، جانشینی شخصی به جای شخص دیگر و از واژه خلیفه، جانشین است.

۲,۱,۱. خلافت در اصطلاح

دو واژه خلافت و خلیفه معانی اصطلاحی متعددی دارند مرتبط‌ترین آنها با معنای جانشینی که بیشترین کاربرد را دارد در سیاست و کلام است که در تحولات سیاسی جامعه اسلامی پس از وفات پیامبر(ص) به کار گرفته شد؛ خلافت به معنای جانشینی در امر حکومت و مطلق امارت و حکومت پس از پیامبر و خلیفه، در معنای شخص جانشین پیامبر در امر حکومت. کاربرد فراوان اصطلاحات مذکور، این دو واژه را به کلیدی‌ترین مفاهیم فرهنگ سیاسی مسلمانان بدل ساخت و حتی بعدها، گروه‌هایی از مسلمانان در تبیین مشروعیت نظام خلافت، به کاربرد واژه خلیفه در قرآن استناد کردند.

۲,۲. ملاک

مَلاک و مَلاک امر به معنای قوام آن^۱، آنچه که بر آن تکیه و اعتماد می‌شود از آن امر^۲ و قوام نظام چیزی و آنچه اعتماد و تکیه می‌شود بر آن در آن امر مثل روایتی که می‌فرماید: «ملاک الدین الورع^۳: ملاک دین ورع است»^۴

مراد ما از ملاک در این مسأله چیزی است که جانشینی انسان از خداوند به آن تکیه دارد و قوام این جانشینی به آن چیز است.

۲,۳. آثار

آثار جمع اثر از ماده «اثر» است، معانی متعددی برای این ماده بیان شده از جمله اثر به معنای باقی‌مانده آنچه از چیزی دیده می‌شود و آنچه دیده نمی‌شود بعد از آنکه علقه‌ای از آن چیز باقی می‌ماند^۵

۱. محمد بن حسن ابن درید، *جمهره اللغة*، ج ۲، ص ۹۸۱.

۲. حسین بن محمد راغب اصفهانی، *مفردات الفاظ القرآن*، ص ۷۷۶.

۳. عبد الواحد بن محمد تمیمی آمدی، *غرر الحکم و درر الکلم*، ص ۷۰۲.

۴. مبارک بن محمد ابن اثیر جزری، *النهائیه فی غریب الحدیث و الاثر*، ج ۴، ص ۳۸۵. و علی اکبر دهخدا، لغتنامه دهخدا، ج ۴۵، ص ۱۰۴۴.

۵. ر.ک خلیل بن احمد فراهیدی، *العین*، ج ۸، ص ۲۳۷.

اثر الرجل به معنای جای پای شخص در زمین، جئت علی اثر فلان به معنای آمدم به دنبال فلانی و
اثرت الحديث به معنای روایت کردم حدیث را.^۱

برخی این ماده را دارای سه اصل و ریشه دانسته‌اند:

تقدیم چیزی (مقدم کردن)

ذکر چیزی

نشان باقی مانده از چیزی^۲

ولی برخی قائلند: تنها اصل در این ماده همان اثر به معنای آنچه که دلالت می‌کند بر چیزی و
باقی مانده از آثار وجودش است و حدیث ماثور، اثر ضربه، سنت نبوی، اثاره من العلم، باقی مانده از
چیزی، رد پا و راه رفتن، کرامت و فضیلت باقیمانده ماثوره، از مصادیق آن اصل هستند.^۳

فرهنگ معین بعد از ذکر معانی نشان، نشانه، نشان و علامت باقی مانده از هرچیز، بقیه چیزی، بر
جای مانده کار یا عملی خطیر، جای پا، حدیث، گفته رسو، روایت، سخن صحابه، خاصیت، معلول،
مسبب، حکمت مترتبه بر هر چیزی، غایت مترتب بر اشیاء برای واژه اثر، آورده است: بالجمله اثر به
معنای نتیجه، علامت و جزء شیئی آمده است.^۴

مراد ما از آثار، علامت‌ها و جلوه‌هایی است، که به واسطه جانشینی انسان از خداوند، در انسان
نمود پیدا می‌کند.

۱. ر.ک محمد بن حسن ابن درید، *جمهره اللغة*، ج ۲، ص ۱۰۳۵.

۲. ر.ک محمد بن فارس، *معجم مقاییس اللغة*، ج ۱، ص ۵۳.

۳. ر.ک حسن مصطفوی، *التحقیق فی کلمات القرآن*، ج ۱، ص ۳۲.

۴. ر.ک محمد معین، *فرهنگ فارسی*، ج ۱، ص ۱۴۰.

فصل دوم : دیدگاه قرآن درباره انواع خلافت و مراد از خلافت الهی

انسان

قبل از اینکه وارد مساله تحقیق یعنی ملاک و آثار جانشینی انسان از خداوند در قرآن شویم برای معین کردن آیات مورد استفاده در تحقیق باید دیدگاه قرآن درباره انواع خلافت و مراد از خلافت الهی انسان را بررسی کنیم، جهت مشخص شدن دیدگاه قرآن درباره انواع خلافت و مراد از خلافت الهی انسان به موارد استعمال ماده خلف در قرآن کریم می پردازیم.

۱. موارد استعمال ماده خلف در قرآن

ماده خلف در قرآن ۱۲۷ مورد استعمال دارد و موارد استعمال آن در بابهای ثلاثی مجرد، باب افتعال، باب افعال، باب استفعال، باب تفعیل، باب تفعّل، باب مفاعله، در هیئت های مختلف فعل و اسم فاعل و مصدر و ... و در برخی موارد به صورت اسم (غیر از مصدر یا مشتقات آن) بوده است، که همه این کاربردهای گوناگون در قرآن، در چند معنا قابل جمع است که آنها را ذکر می کنیم.

۱.۱. اختلاف رأی و نظر، متفاوت بودن و فرق داشتن

علت اینکه این دو معنا را با هم ذکر کردیم آن است که، بازگشت اختلاف نظر نیز به متفاوت بودن است.

معنای اختلاف نظر در آیات متعددی اراده شده است، از جمله:

«... قَالَ اللَّهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ»^۱

«ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ»^۲

در آیات متعددی معنای متفاوت بودن اراده شده است، از جمله:

«وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَالْوُحُوشِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ

لِلْغَالِمِينَ»^۳

۱. بقره، ۱۱۳، پس خدا روز قیامت در میان آنان درباره آنچه با هم اختلاف می کردند، دوری می کند.

۲. بقره، ۱۷۶، و یقیناً آنان که در کتاب اختلاف کردند در دشمنی دور و درازی قرار دارند.

۳. روم، ۲۲، و از آیات او آفرینش آسمانها و زمین، و تفاوت زبانها و رنگهای شماست...

و آیات فراوان دیگری که معنای اختلاف نظر و متفاوت بودن در آنها اراده شده است.^۱

۱,۲. پشت سر آمدن - پشت سر ، بعد

در آیات متعددی این معنا اراده شده است، از جمله:

«وَهُوَ الَّذِي جَعَلَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يَذَّكَّرَ أَوْ أَرَادَ شُكُورًا»^۲

«إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاجْتِلاَفِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ... لآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ»^۳

«فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَ مَا خَلْفَهَا وَ مَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ»^۴

«وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَإِذَا لَا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا»^۵

و آیات دیگری که در این معنا استعمال شده اند.^۶

۱,۳. خلف وعده کردن ، به وعده وفا نکردن

این معنا در چند آیه اراده شده است، از جمله:

۱. آیات ۲۱۳ و ۲۵۳ سوره بقره ، آیات ۱۹، ۵۵ و ۱۰۵ سوره آل عمران ، آیه ۸۲ سوره نساء ، آیات ۱۹ و ۹۳ سوره یونس ، آیات ۱۱۰ و ۱۱۸ سوره هود ، آیات ۳۹ ، ۶۴ ، ۶۹ ، ۹۲ و ۱۲۴ سوره نحل ، آیه ۳۷ سوره مریم ، آیه ۴۵ سوره فصلت ، آیه ۱۰ سوره شوری ، آیات ۶۳ و ۶۵ سوره زخرف ، آیه ۱۷ سوره جاثیه ، آیه ۴۸ سوره مائده ، آیات ۱ و ۱۶۴ سوره انعام ، آیه ۶۹ سوره حج ، آیه ۷۶ سوره نمل ، آیه ۲۵ سوره سجده ، آیات ۳ ، ۲۱ و ۴۶ سوره زمر ، آیات ۲۷ و ۲۸ سوره فاطر ، آیه ۸ سوره ذاریات ، آیه ۳ سوره نبا ، آیه ۱۳ سوره نحل.

۲. فرقان، ۶۲، و اوست که شب و روز را پشت سر هم قرار داد برای کسی که بخواهد ذکر خدا کند یا بخواهد شکر او بجا آورد.

۳. بقره ۱۶۴، در آفرینش آسمانها و زمین، و پشت سر هم آمدن شب و روز، ... ، نشانه‌هایی است برای مردمی که عقل دارند و می‌اندیشند!

۴. بقره، ۶۶، ما این کفر را درس عبرتی برای مردم آن زمان و نسلهای بعد از آنان، و پند و اندرزی برای پرهیزکاران قرار دادیم.

۵. اسراء، ۷۶، و نزدیک بود تو را از این سرزمین حرکت دهند تا از آن بیرون کنند، و در آن صورت پس از تو جز مدتی اندک درنگ نمی کردند.

۶. آیه ۱۹۰ سوره آل عمران ، آیه ۶ سوره یونس ، آیه ۸۰ سوره مومنون ، آیه ۵ سوره جاثیه، آیه ۲۵۵ سوره بقره، آیه ۱۷۰ سوره آل عمران، آیه ۱۷ سوره اعراف، آیه ۹ سوره نساء ، آیه ۵۷ سوره انفال، آیه ۹۲ سوره یونس ، آیه ۱۱ سوره رعد ، آیه ۶ سوره مریم ، آیه ۱۱۰ سوره طه ، آیه ۲۸ سوره انبیاء ، آیه ۷۶ سوره حج ، آیه ۹ سوره سبأ ، آیات ۹ و ۴۵ سوره یس ، آیات ۱۴ ، ۲۵ و ۴۲ سوره فصلت ، آیه ۲۱ سوره احقاف ، آیه ۲۷ سوره جن.